

مسئولیت کیفری شخص حقوقی در سرقت اینترنتی

احمد مرادخانی*، سیدمحسن رضوی اصل**

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۱۲/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۲/۲۵)

چکیده

فضای سایبری در کنار کارکردهای مهم و حیاتی‌اش، محل فعالیت انسان‌های فرصت‌طلب نیز می‌باشد. از جمله جرایمی که در فضای مجازی توسط این افراد رخ می‌دهد، سرقت اینترنتی است که سرقت داده‌ها و اطلاعات متعلق به دیگران می‌باشد و اگر چه از نظر ماهوی و شرایط و ارکان تشکیل دهنده جرم، تفاوتی با سرقت سنتی ندارد، ولی تفاوت در محیط ارتکاب جرم، موجب تمایز این دو نوع سرقت از یکدیگر شده است. مرتکبین سرقت‌های اینترنتی نیز همچون سایر جرایم، می‌توانند هر دوی اشخاص حقیقی و حقوقی باشند و مسئله مسئولیت کیفری شخص حقوقی که در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ به صراحت مورد پذیرش قرار گرفته است، در قانون جرایم رایانه‌ای نیز در مواد ۱۹ تا ۲۳ مورد بررسی قرار گرفته است و مشاهده می‌شود که در این قانون، مجازات‌های مقرر شده برای شخص حقوقی به مراتب شدیدتر از مجازات‌های تعیین شده برای شخص حقیقی در سرقت‌های رایانه‌ای و اینترنتی می‌باشد.

کلیدواژگان

مسئولیت کیفری، سرقت اینترنتی، شخص حقوقی، جرایم رایانه‌ای، قوانین موضوعه.

* نویسنده مسئول: استادیار فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

رایانامه: ah_moradkhani@yahoo.com

** دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

مقدمه

امروزه اینترنت محیطی مجازی و بدون مرز را جهت انجام فعالیت‌های مختلف به وجود آورده است که در آن همه افراد، در هر زمان از شبانه روز و بدون توجه به مسافت‌ها و اختلاف ساعت‌ها، می‌توانند با یکدیگر ارتباط برقرار کرده و از این طریق به رفع نیازهای خود بپردازند. اما فضای سایبری^۱ در کنار کارکردهای بسیارش، مانند دنیای حقیقی محل فعالیت انسان‌های فرصت‌طلب نیز می‌باشد که سعی دارند خواسته‌های خود را از طرق نامشروع تحصیل نمایند. پیدایش رایانه و شبکه مجازی اینترنت و گسترش روزافزون استفاده از آن‌ها، صورت‌های دیگری از جرایم را فراهم آورده است که علاوه بر تخصص و مهارت، از ظرافت خاصی نیز برخوردار می‌باشند. عدم محدودیت فیزیکی، در کنار گسترش نقش رایانه‌ها و اینترنت به عنوان جزء لاینفک فعالیت‌های روزانه شرکت‌ها و بنگاه‌های تجاری، سبب می‌گردد که با وقوع برخی جرایم اینترنتی، حتی شرکت‌های بزرگ نیز به ورطه نابودی و ورشکستگی سقوط کنند. (باستانی، ۱۳۸۳، ۱۷)

سرقت نیز مانند دیگر جرایم، با تغییر و پیشرفت جوامع بشری و گسترش بکارگیری فن‌آوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی، تحول یافته و از صورت ابتدایی و ساده خود به صورت‌های پیچیده و گوناگونی درآمده است. علاوه بر فراوانی جرایم در فضای مجازی اینترنت، که خود سبب گستردگی مسئولیت کیفری است، فراوانی اشخاص حقوقی در این محیط نیز مرزهای مسئولیت کیفری را گسترده‌تر نموده است. اگر در فضای فیزیکی و ملموس، در برخی موارد مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی جای تردید و بررسی دارد، در فضای سایبری که کاربران اصلی آن اشخاص حقوقی هستند، مسئولیت کیفری این گونه اشخاص از بایسته‌های بنیادین حقوق کیفری سایبری است. هر چند شکل‌گیری فضای مجازی اینترنت دستاورد تحقیقات و پروژه‌های علمی دولتی است، ولی دیگر نمی‌توان دولت‌ها را تنها مالکان و حتی کنترل‌کنندگان آن به حساب آورد

۱. واژه سایبر از ریشه یونانی لغت کنترل گرفته شده است و به معنای یک فضای مجازی است که در آن دنیای واقعی را همانندسازی نموده‌اند.

بلکه در تقابل میان بخش خصوصی و بخش دولتی، این بخش خصوصی است که بیشترین سهم را در کنترل فضای مجازی بر عهده دارد. به عنوان مثال، شرکت‌های ارائه‌دهنده خدمات جستجو مانند گوگل^۱ و یاهو^۲ تا آن جا پیش رفته‌اند که حتی اقدام به آموزش شیوه تعامل درست با فضای سایبر به کاربران خود می‌نمایند، تا جایی که پا را فراتر گذاشته و به دولت‌های قدرتمندی مانند چین، به خاطر اعمال محدودیت در آزادی‌های فضای سایبر هشدار می‌دهند (عالی‌پور، ۱۳۹۰، ص ۵۳) که این نشان از سیطره بخش خصوصی بر فضای مجازی، به نسبت بخش دولتی دارد.

تعریف شخص حقوقی

اصطلاح شخص حقوقی در برابر شخص حقیقی یا همان شخص طبیعی که دارنده اصلی حقوق و تکالیف در اجتماع می‌باشد، به کار می‌رود. (اردبیلی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۲۰) در واقع «شخص حقوقی» صلاحیت و قابلیت است که شارع یا قانون‌گذار برای غیر از شخص حقیقی فرض و اعتبار می‌کند تا به موجب آن، برخی موضوعات بتوانند صاحب حقوق و تکالیف گردند و از آن جا که شخصیت حقوقی یک عنوان اعتباری است، یک انسان می‌تواند علاوه بر شخصیت حقیقی خود، دارای شخصیت حقوقی نیز باشد. به عبارت دیگر، هر فرد می‌تواند دارای دو شخصیت باشد و اجتماع این دو نوع شخصیت در یک انسان زنده دارای حیات مستقل، نه تنها معقول بلکه عملی و امکان پذیر می‌باشد. (صفار، ۱۳۹۰، ص ۱۰۰) همچنین اشخاص حقوقی را به دو نوع «اشخاص حقوقی حقوق عمومی» و «اشخاص حقوقی حقوق خصوصی» تقسیم می‌کنند. (فرج‌اللهی، ۱۳۸۸، ص ۲۱) که اشخاص حقوقی حقوق عمومی شامل وازتخانه‌ها، سازمان‌ها، ارگان‌ها، نهادها، مؤسسات و شرکت‌های دولتی و اشخاص حقوقی حقوق خصوصی شامل شرکت‌ها، بنگاه‌ها و مؤسسات خصوصی می‌باشند.

1. Google
2. Yahoo

مسئولیت کیفری شخص حقوقی در سرقت اینترنتی

با گسترش نقش اشخاص حقوقی و به خصوص اشخاص حقوقی حقوق خصوصی در همه فعالیت‌های اجتماعی، بالاخص در حوزه تجارت و به طور خاص تجارت الکترونیکی، بروز رفتارهای مجرمانه از سوی اشخاص حقوقی به نسبت اشخاص حقیقی، دارای اثرات مخرب‌تری می‌تواند باشد. حتی اگر در شناسایی مسئولیت کیفری برای اشخاص حقوقی در جرایم سنتی تردیدی وجود داشته باشد، گسترش فعالیت‌های اشخاص حقوقی در فضای مجازی اینترنت، تردیدی در شناسایی مسئولیت کیفری آن‌ها در جرایم اینترنتی باقی نمی‌گذارد. در واقع اینترنت بستر مناسبی را برای فعالیت‌های اشخاص حقوقی پدید آورده است که در صورت عدم شناسایی مسئولیت برای آن‌ها، جرایم این اشخاص صدمات و خسارت‌های جبران‌ناپذیری به بار خواهد آورد و احقاق حقوق خسارت‌دیدگان از این جرایم، که فلسفه وجودی همه قوانین و مقررات الهی و بشری می‌باشد، با مشکل مواجه خواهد شد. در همین راستا ماده ۱۲ کنوانسیون جرایم سایبری به مسئولیت اشخاص حقوقی پرداخته و قانون‌گذاران کشورها را مکلف به شناسایی مسئولیت کیفری و مدنی اشخاص حقوقی نموده است. این ماده مقرر می‌دارد: «هر یک از اعضاء باید به گونه‌ای اقدام به وضع قوانین و سایر تدابیر نمایند که در صورت لزوم اطمینان دهند چنانچه اشخاص حقوقی در راستای منافع خود مرتکب جرایم مصوب این کنوانسیون شدند، آن‌ها را به وسیله قوانین کیفری تحت تعقیب قرار خواهند داد.» (حاجی‌ده‌آبادی، ۱۳۹۳، ص ۸۲) در حقوق کشورهای مختلف با مسئولیت اشخاص حقوقی در قلمروی جزایی، کم و بیش برخوردهای متفاوتی صورت گرفته است و هر چند در گذشته بیشتر جنبه مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی را مورد توجه قرار می‌دادند، لیکن امروزه در اغلب نظام‌های حقوقی، مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را با شرایطی پذیرفته‌اند. (محسنی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۱۶۶) در نظام کیفری ایران نیز تا پیش از تصویب قانون جرایم رایانه‌ای هیچ‌گاه با صراحت و طی فصلی مجزا، مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را پیش‌بینی نکرده بودند، زیرا طبع فردمدارانه حقوق کیفری مانع از آن بود که تکالیف مقرر در قانون به گروه یا جمعی واحد تسری پیدا کند و به همین دلیل در رویه قضایی کیفری هر

جا سخن از «شخص» یا «کس» به میان آمده، مخاطبان قانون‌گذار را شخص حقیقی (شخص طبیعی) به حساب آورده‌اند. البته در برخی موارد، مقنن گاه به صراحت و روشنی و گاه به طور ضمنی، به مسئله مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی پرداخته و در اغلب موارد، همان شخص حقوقی را برای پاسخ‌گویی مسئول دانسته است. در قوانین کشور ما پذیرش مسئولیت کیفری برای اشخاص حقوقی تا قبل از تصویب قانون مجازات اسلامی در سال ۱۳۹۲، به صورت پراکنده در قوانین موضوعه مورد پذیرش قرار گرفته بود. مانند ماده ۲۰۱ قانون تجازات مصوب ۱۳۱۱، که در مورد متخلف دانستن شرکت که یک شخص حقوقی می‌باشد، چنین می‌گوید: «در هرگونه اسناد و صورت حساب‌ها و اعلانات و نشریات و غیره که به صورت چاپی از طرف شرکت‌های مذکور در این قانون، به استثنای شرکت‌های تعاونی، صادر می‌شود، سرمایه شرکت باید صریحاً ذکر گردد و اگر تمام سرمایه پرداخت نشده باشد، قسمتی که پرداخت شده نیز باید صریحاً معین شود. شرکت متخلف به جزای نقدی از دویست تا سه هزار ریال محکوم خواهد شد.» در تبصره این قانون نیز به مسئله مسئولیت شرکت‌های خارجی پرداخته شده است که در ایران دارای شعبه یا نماینده هستند. همچنین قانون‌گذار در ماده ۲۲۰ همین قانون به مسئله تخلف شرکت‌هایی که باید ثبت شوند، در اعلان نمره ثبتی‌اشان پرداخته است و مجازات بیان شده در این ماده را علاوه بر مجازاتی دانسته است که در قانون ثبت شرکت‌ها برای عدم ثبت مقرر شده است. همچنین ماده واحده قانون راجع به ضبط اموال احزابی که به استناد اصل ۲۱ متمم قانون اساسی منحل گردیده‌اند مصوب ۱۳۲۸، ماده ۲۷ قانون مطبوعات مصوب ۱۳۳۴، ماده ۴ قانون مربوط به مقررات امور پزشکی و دارویی و مواد خوردنی و آشامیدنی مصوب ۱۳۳۴ و برخی دیگر از مواد قانونی از جمله مواردی می‌باشند که قانون‌گذار در آن‌ها به مسئله مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی پرداخته است. یکی از مهم‌ترین فواید پیش‌بینی مسئولیت کیفری برای اشخاص حقوقی، چه در قانون جرایم رایانه‌ای و چه در سایر قوانین، تضمین سلامت اشخاص حقوقی از راه اجبار سهام‌داران به دقت در انتخاب مدیران و واداشتن مدیران به دقت بیشتر در انتخاب مدیران میانی و به تبع آن کارکنان می‌باشد. علاوه بر آن، فواید دیگری از قبیل جبران بهتر خسارت افراد زیان‌دیده از فعالیت

شخص حقوقی، اجرای کامل‌تر عدالت اجتماعی و... را نیز برای مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی بر شمرده‌اند که با تصویب قانون مجازات جدید در سال ۱۳۹۲،^۱ این موضوع به صراحت مورد پذیرش قرار گرفته است. در صورتی که در یک جرم، شخص حقوقی بر اساس ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی مسئول شناخته شود، با توجه به شدت جرم ارتكابی و نتایج زیان‌بار آن به مجازات‌های تعیین شده برای اشخاص حقوقی محکوم می‌شود، ولی باید توجه نمود که این امر مانع از مجازات شخص حقیقی نیست. برای مجرم دانستن شخص حقوقی باید انتساب عمل مجرمانه عمدی به وی محرز بوده و عنصر معنوی جرم و سوءنیت مجرم احراز شود. ولی اگر احراز نشود، شخص مجرم شناخته نمی‌شود و بنابراین سوءنیت به شخص حقوقی قابل انتساب نمی‌باشد. ماده ۱۴۳ فوق‌الذکر می‌گوید: «در مسئولیت کیفری اصل بر مسئولیت شخص حقیقی است و شخص حقوقی در صورتی دارای مسئولیت کیفری است که نماینده قانونی شخص حقوقی به نام یا در راستای منافع آن مرتکب جرمی شود. مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی مانع مسئولیت اشخاص حقیقی مرتکب جرم نیست.»^۲ لیکن قصور و تقصیر شخص، اعم از حقیقی و حقوقی، در جرایم غیرعمدی موجب مسئولیت مدنی وی و از حیث حکومتی مشمول مجازات‌های بازدارنده می‌شود. از مجازات‌های تعزیری ماده ۱۹ قانون مجازات اسلامی، حبس و شلاق که قابل اعمال بر شخص حقیقی است، بر شخص حقوقی قابل اعمال نیست، ولی بر مدیران اشخاص حقوقی قابل اعمال است. مجازات‌های این ماده طبق تبصره آن در مورد اشخاص حقوقی دولتی و یا عمومی غیردولتی، در مواردی که اعمال حاکمیت می‌کنند، اعمال نمی‌شوند. در ایران نقش ارائه‌دهندگان خدمات اینترنتی در فضای مجازی و تعداد فراوان آن‌ها سبب آن شد که قانون‌گذار مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را در اینترنت و فضای سایبری به روشنی بپذیرد (عالی‌پور، ۱۳۹۰، ص ۵۴) و در قانون جرایم رایانه‌ای سعی نماید تا به مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی توجه داشته باشد. لذا طی مواد ۱۹ تا ۲۳ این قانون به بحث پیرامون اشخاص حقوقی و مسئولیت کیفری آن‌ها پرداخته شده است. (الهی‌منش، ۱۳۹۱، ص ۱۱۸) اگر اشخاص حقوقی با توجه به شرایط بیان شده در ماده ۱۹ قانون جرایم رایانه‌ای به ارتکاب جرم سرقت اینترنتی محکوم بشوند، مجازات-

های تعیین شده در ماده ۲۰ این قانون شامل آنها خواهد بود. در ماده ۱۹ این قانون، تحت عنوان مسئولیت کیفری اشخاص، چنین مقرر شده است: «در موارد زیر، چنانچه جرایم رایانه‌ای به نام شخص حقوقی و در راستای منافع آن ارتکاب یابد، شخص حقوقی دارای مسئولیت کیفری خواهد بود: الف) هرگاه مدیر شخص حقوقی مرتکب جرم رایانه‌ای شود. ب) هرگاه مدیر شخص حقوقی دستور ارتکاب جرم رایانه‌ای را صادر کند و جرم به وقوع بپیوندد. ج) هرگاه یکی از کارمندان شخص حقوقی با اطلاع مدیر یا در اثر عدم نظارت وی مرتکب جرم رایانه‌ای شود. د) هرگاه تمام یا قسمتی از فعالیت شخص حقوقی به ارتکاب جرم رایانه‌ای اختصاص یافته باشد. تبصره ۱- منظور از مدیر کسی است که اختیار نمایندگی یا تصمیم‌گیری یا نظارت بر شخص حقوقی را دارد. تبصره ۲- مسئولیت کیفری شخص حقوقی مانع مجازات مرتکب نخواهد بود و در صورت نبود شرایط صدر ماده و عدم انتساب جرم به شخص حقوقی، فقط شخص حقیقی مسؤول خواهد بود.» مشاهده می‌شود که قانون‌گذاران در ماده ۱۹ مذکور، به مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی به مفهوم عام و کلی پرداخته است و در واقع این ماده و تبصره‌های آن به مواردی اشاره دارند که جرایم رایانه‌ای و اینترنتی به نام شخص حقوقی و در راستای منافع آن ارتکاب یابند، در حالی که در بیشتر جرایم رایانه‌ای و اینترنتی مجرمان تا حد امکان سعی در مخفی نگه‌داشتن هویت واقعی خود دارند و مسلماً در مورد اشخاص حقوقی این پنهان کاری بیشتر نیز خواهد بود. در اغلب موارد، شخص حقوقی به منظور باقی نگذاشتن ردی از خود به افرادی که خارج از مجموعه کارکنان و وابستگان خود هستند، متوسل شده و ارتکاب جرم را به آنها واگذار می‌کند و در نتیجه کشف عامل اصلی ارتکاب جرم و نسبت دادن آن به شخص حقوقی مشکل می‌باشد. ضمن آن که گاهی نیز به دلیل رقابت شرکت‌ها و بنگاه‌های تجاری و غیرتجاری با یکدیگر، ممکن است از ترفند انجام جرم رایانه‌ای و اینترنتی در راستای تأمین منافع رقیب استفاده‌کننده تا از این طریق وی را متهم به ارتکاب جرم کرده و بدین وسیله از صحنه رقابت خارج سازند. در این حالت می‌توان گفت که قانون کیفری وسیله‌ای برای مجرمان در راستای نیل به اهداف خلافشان قرار گرفته است. اگرچه قانون‌گذار در ماده ۱۲ قانون جرایم رایانه‌ای، واژه

«هرکس» را استعمال نموده است که می‌تواند شائبه عدم مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را مطرح کند، ولی با توجه به مطالب گفته شده و بالاخص کلی بودن ماده ۱۹ این قانون، می‌توان چنین استنتاج نمود که قید هرکس که در ماده ۱۲ مذکور مطرح گردیده، عام بوده و شامل هر دوی اشخاص حقیقی و حقوقی می‌گردد. به علاوه، در بند «ج» ماده ۱۹ پیش‌بینی امکان ارتکاب جرم رایانه‌ای توسط کارمند شخص حقوقی با اطلاع مدیر آن شخص حقوقی، قاعده «مسئولیت کیفری نیابتی»^۱ که از قواعد نوین در حقوق کیفری معاصر می‌باشد را در جرایم رایانه‌ای به رسمیت شناخته است. مطابق تبصره ۲ این ماده نیز چنانچه جرایم رایانه‌ای به نام شخص حقوقی و نه در راستای منافع آن ارتکاب یابند، مسئول فرد مباشر و یا اقوی از مباشر است و بار جرم و تحمل مجازات آن و جبران خسارت وارده بر عهده شخص حقیقی می‌باشد. (الهی‌منش، ۱۳۹۱، ص ۱۲۰) لذا توجه به این مطلب که جرم در راستای منافع شخص حقوقی بوده است یا خیر؟ می‌تواند در بسیاری از جرایم که در آن‌ها مرتکب سعی می‌کند تا خود را در لایه‌های ساختار شخص حقوقی پنهان کند، کارگشا بوده و شخص حقیقی مرتکب جرم را به دام بیاندازد و جلوی تضییع حق شخص حقوقی گرفته شود.

مجازات اشخاص حقوقی مرتکب سرقت اینترنتی

مجازات‌های مقرر در قانون جرایم رایانه‌ای برای سارقان اینترنتی به دو دسته مجازات‌های «اصلی» و مجازات‌های «تکمیلی» و «تبعی» تقسیم می‌شوند که باید هر یک را جداگانه بررسی کرد.

مجازات‌های اصلی

در ماده ۱۹ قانون جرایم رایانه‌ای، موارد انتساب جرایم رایانه‌ای به شخص حقوقی چنین بیان شده است: «در موارد زیر، چنانچه جرایم رایانه‌ای به نام شخص حقوقی و در راستای منافع آن ارتکاب یابد، شخص حقوقی دارای مسئولیت کیفری خواهد بود:

1. Vicarious Liability

الف) هرگاه مدیر شخص حقوقی مرتکب جرم رایانه‌ای شود؛

ب) هرگاه مدیر شخص حقوقی دستور ارتکاب جرم رایانه‌ای را صادر کند و جرم واقع شود؛

ج) هرگاه یکی از کارمندان شخص حقوقی با اطلاع مدیر یا در اثر عدم نظارت وی مرتکب جرم رایانه‌ای شود؛

د) هرگاه تمام یا قسمتی از فعالیت شخص حقوقی به ارتکاب جرم رایانه‌ای اختصاص یافته باشد. تبصره ۱- منظور از مدیر کسی است که اختیار نمایندگی یا تصمیم‌گیری یا نظارت بر شخص حقوقی را دارد.

تبصره ۲- مسئولیت کیفری شخص حقوقی مانع مجازات مرتکب نخواهد بود و در صورت نبود شرایط صدر ماده و عدم انتساب جرم به شخص حقوقی، فقط شخص حقیقی مسئول خواهد بود.»

بنابراین اگر شخص حقیقی مرتکب سرقت اینترنتی، مدیر یک شرکت یا سازمان بوده، یا به دستور مدیر خود و یا با اطلاع وی و در راستای منافع شرکت یا سازمان متبوع خود اقدام به سرقت اینترنتی نماید، شخص حقوقی یعنی سازمان یا شرکت مورد نظر، به جرم سرقت اینترنتی محاکمه خواهد شد. البته مطابق تبصره ۲ این ماده، محکومیت شخص حقوقی رافع مسئولیت شخص حقیقی نبوده و وی نیز به مجازات مندرج در ماده ۱۲ قانون جرایم رایانه‌ای خواهد رسید و مجازات وی به عنوان شخص حقیقی، علاوه بر مجازات شخص حقوقی خواهد بود. این ماده تشخیص مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی از حقیقی را در گرو احراز سه مؤلفه دانسته است که همه آن‌ها باید در کنار هم وجود داشته باشند. مؤلفه نخست آن که جرم رایانه‌ای به نام شخص حقوقی انجام شود. شخص حقوقی هر شرکت یا مؤسسه‌ای می‌باشد که به ثبت رسیده باشد. اگر شخص حقوقی به ثبت نرسیده باشد از نگاه قانون، شخصیت نداشته و هر گروه یا هیأتی که در پیکره یک شرکت یا مؤسسه مرتکب جرم شود، بر پایه قاعده‌های عمومی حقوق کیفری پیگرد می‌شوند. با این حال به نظر می‌رسد که میان شخص حقوقی در حقوق کیفری با شخص حقوقی در روابط خصوصی و تجاری باید جدایی انداخت. در روابط تجاری، قانون تجارت به شرکت‌های

تجاری شخصیت حقوقی بخشیده است، هم‌چنان که ماده ۵۸۳ این قانون می‌گوید، کلیه شرکت‌های تجاری مذکور در این قانون شخصیت حقوقی دارند. با وجود دیدگاه‌های گوناگون در این زمینه، این ماده و ماده ۵۸۴ نشان می‌دهند که قانون‌گذار، شرکت‌های تجاری به ثبت نرسیده را یک شخص حقوقی می‌داند، ولی چنین شخصیتی را برای یک شرکت غیرتجاری قائل نمی‌باشد. بر پایه ماده ۵۸۴ قانون تجارت، تشکیلات و مؤسساتی که برای مقاصد غیرتجارتی تأسیس شده یا بشوند، از تاریخ ثبت در دفتر ثبت مخصوصی که وزارت عدلیه معین خواهد کرد، شخصیت حقوقی پیدا می‌کنند. بنابراین اگر جرایم رایانه‌ای را شرکت‌های غیرتجاری ثبت شده یا شرکت‌های تجاری، اعم از ثبت شده یا ثبت نشده، انجام دهند، شخص حقوقی دارای مسئولیت کیفری می‌باشد و در این حال، شرکت‌های ثبت نشده از بار مسئولیت کیفری گریخته‌اند. (عالی‌پور، ۱۳۹۰، ص ۵۵) مطابق مندرجات ماده ۱۹ قانون جرایم رایانه‌ای، مؤلفه دیگر برای مسئولیت کیفری شخص حقوقی آن است که جرم رایانه‌ای در راستای سود آن شخص حقوقی انجام شود. به سخن دیگر بزه باید بهره‌ای برای شرکت به همراه داشته باشد و این نشان می‌دهد که اگر در میان کارها و کنش‌های تجاری یا غیرتجاری شرکت، جرم رایانه‌ای نیز رخ دهد، سبب مسئولیت کیفری شخص حقوقی نمی‌گردد، مگر این که ثابت شود که انجام آن به سود شخص حقوقی بوده است. مؤلفه سوم برای مسئولیت شخص حقوقی در جرایم رایانه‌ای، انجام رفتار از سوی افراد وابسته به شخص حقوقی است که می‌تواند به چهار حالت نمود یابد: ۱. مدیر شخص حقوقی مرتکب جرم رایانه‌ای شود. ۲. مدیر شخص حقوقی دستور ارتکاب جرم رایانه‌ای را صادر کند و جرم نیز به وقوع بپیوندد. ۳. یکی از کارمندان شخص حقوقی با اطلاع مدیر یا در اثر عدم نظارت وی، مرتکب جرم رایانه‌ای شود. ۴. تمام یا قسمتی از فعالیت‌های شخص حقوقی به ارتکاب جرم رایانه‌ای اختصاص یافته باشد. (همان، ص ۵۶) مطابق تبصره یک ماده ۱۹ قانون جرایم رایانه‌ای، منظور از مدیر کسی است که اختیار نمایندگی یا تصمیم‌گیری یا نظارت بر شخص حقوقی را دارد. از آن جا که مدیر سمت و سو دهنده اراده شخص حقوقی است، اگر با وجود دو مؤلفه دیگر که پیش‌تر بیان شد، یعنی به نام شخص حقوقی و نیز در راستای منافع آن بودن، جرم رایانه‌ای را

انجام دهد، مانند آن است که شخص حقوقی، خود این جرم را مرتکب شده است. به نظر می‌رسد چون قانون‌گذار در این تبصره از قید «کسی» استفاده کرده است، تعریف بیان شده از مدیر فاقد جامعیت و مانعیت لازم شده است. این تعریف جامع افراد نمی‌باشد، زیرا مطابق ماده ۱۱۰ لایحه اصلاحی قانون تجارت مصوب ۱۳۴۷، اشخاص حقوقی نیز می‌توانند مدیر باشند، در حالی که واژه «کسی» شامل اشخاص حقوقی نمی‌شود و به حکم تبادر و قضاوت عرف، ظهور در اشخاص حقیقی دارد. همچنین تعریف مذکور مانع اغیار نمی‌باشد، چون این تعریف از مدیر شامل مجامع عمومی و بازرسان شرکت‌های سهامی نیز می‌گردد و این افراد به ترتیب قادر به تصمیم‌گیری و نظارت بر شخص حقوقی می‌باشند. لذا بهتر می‌باشد که در اصلاحات بعدی، در این تبصره از واژه «شخصی» به جای «کسی» در تعریف مدیر شخص حقوقی استفاده شود. حال اگر مدیر شخص حقوقی دستور ارتکاب جرم رایانه‌ای را صادر کرده و جرم نیز به وقوع پیوسته باشد، چون مدیر جزء معنوی و سبب انجام جرم می‌باشد و همچنین عمل مجرمانه در راستای انجام دستور او بوده است، مانند آن است که خود مدیر عمل مجرمانه را از طریق دیگری انجام داده است، به گونه‌ای که آن دیگری در برابر وی در حکم وسیله و آلت ارتکاب جرم بوده است. حال اگر فردی به صورت هم‌زمان در دو شخص حقوقی به عنوان مدیر فعالیت کند و به کارمند یکی از اشخاص حقوقی دستور ارتکاب جرمی را در راستای منافع شخص حقوقی دیگر بدهد، به نظر می‌رسد که نمی‌توان آن شخص حقوقی را که در راستای تأمین منافع جرمی ارتکاب یافته را مقصر دانست، زیرا فلسفه وضع این بند، جلوگیری از سوءاستفاده مدیر از اختیاری است که در شخص حقوقی به وی، جهت صدور دستور، داده شده است و در چنین مواردی، مدیر از اختیار صدور دستوری که شخص حقوقی به وی داده است، سوءاستفاده نکرده است و دستور وی به کارمند شخص حقوقی دیگر بوده است نه کارمند آن شخص حقوقی که جرم در جهت تأمین منافع آن ارتکاب یافته است. در حالتی که یکی از کارمندان شخص حقوقی با اطلاع مدیر یا در اثر عدم نظارت وی، مرتکب جرم رایانه‌ای شود، باز هم این مدیر شخص حقوقی است که به طور غیرمستقیم موجب انجام جرم شده است. پس اگر از ارتکاب جرم آگاه بوده یا این که آن جرم در اثر عدم کنترل کارمندان

توسط وی رخ دهد، جرمی که ارتکاب یافته متوجه شخص حقوقی می‌باشد. اما این که در این مورد، صرف اطلاع مدیر از ارتکاب جرم جهت مقصر دانستن شخص حقوقی کافی است یا این که علاوه بر آگاهی او از ارتکاب جرم، می‌بایست نسبت به ارتکاب آن نیز رضایت داشته باشد؟ آن چه از ظاهر ماده ۱۹ مذکور فهمیده می‌شود آن است که صرف اطلاع مدیر از ارتکاب جرم، به تنهایی جهت محکومیت شخص حقوقی کافی است، لیکن تفسیر مضیق قانون به نفع متهم، صرف اطلاع مدیر را کافی ندانسته و از آن جا که مدیر شخص حقوقی، نماینده آن بوده و در صورت تقصیر وی، شخص حقوقی مقصر می‌باشد، می‌توان گفت که اگر مدیر شخص حقوقی از ارتکاب جرم توسط یکی از کارکنانش اطلاع داشته باشد اما توان مقابله با او و جلوگیری از ارتکاب جرم را نداشته باشد، وی مقصر نبوده و به تبع آن نمی‌توان شخص حقوقی را نیز مجرم دانست و صرف آگاهی و اطلاع مدیر از ارتکاب جرم، جهت محکوم نمودن شخص حقوقی در جرایم رایانه‌ای و از جمله آن‌ها در سرقت‌های اینترنتی، لازم و ضروری می‌باشد. قید عدم نظارت مدیر جهت محکوم نمودن شخص حقوقی نیز منوط به این است که این عدم نظارت به صورت غیرموجه باشد. لذا اگر مدیر شخص حقوقی به دلیل موجهی مانند بیماری، به فعالیت‌های کارکنان خود نظارت نکند و از قبیل این عدم نظارت، جرمی توسط کارکنان شخص حقوقی ارتکاب یابد، نمی‌توان مدیر شخص حقوقی را به دلیل عدم نظارت بر کارکنان خود مقصر دانست. در این جا تفاوتی که میان قید اطلاع و قید عدم نظارت می‌توان بیان نمود آن است که اطلاع شامل هر یک از ارکان تصمیم‌گیری، نظارت و همچنین نمایندگی شخص حقوقی می‌شود، لیکن عدم نظارت فقط شامل افرادی می‌شود که این وظیفه را در شخص حقوقی بر عهده دارند. اما در خصوص این قید که اگر تمام یا بخشی از فعالیت شخص حقوقی به ارتکاب جرم رایانه‌ای اختصاص یافته باشد، شخص حقوقی مجرم می‌باشد می‌توان گفت که با وجود حالت سوم که به آگاهی یا عدم نظارت مدیر شخص حقوقی پرداخته است، دیگر نیازی به حالت چهارم نبود، زیرا انجام جرایم رایانه‌ای اگر به عنوان فعالیت شخص حقوقی مطرح شود، از دو حالت خارج نخواهد بود: ۱. ارتکاب جرم با آگاهی مدیر می‌باشد؛ ۲. ارتکاب جرم با نظارت نکردن مدیر امکان‌پذیر می‌باشد. در هر حال، به

نظر می‌رسد بیان حالت چهارم به عنوان حالت برجسته مسئولیت کیفری شخص حقوقی بوده و از جهت برجسته کردن این حالت است که جداگانه به آن پرداخته شده است. (عالی‌پور، ۱۳۹۰، ص ۵۷) منظور قانون‌گذار در این بند آن است که شخص حقوقی با رعایت کلیه ضوابط و شرایط قانونی تشکیل شده باشد و بعد از کسب نمودن شخصیت، به ارتکاب جرم پرداخته باشد و گرنه اگر تشکیلاتی برای ارتکاب جرم تشکیل شود فاقد شخصیت حقوقی خواهد بود، زیرا مطابق قواعد حقوق مدنی، جهت قرارداد باید مشروع باشد. مجازات‌های در نظر گرفته شده برای اشخاص حقوقی، در ماده ۲۰ قانون جرایم رایانه‌ای چنین بیان شده است: «اشخاص حقوقی موضوع ماده فوق، با توجه به شرایط و اوضاع و احوال جرم ارتكابی، میزان درآمد و نتایج حاصله از ارتكاب جرم، علاوه بر سه تا شش برابر حداکثر جزای نقدی جرم ارتكابی، به ترتیب ذیل محکوم خواهند شد:

الف) چنانچه حداکثر مجازات حبس آن جرم تا پنج سال حبس باشد، تعطیلی موقت شخص حقوقی از یک تا سه ماه و در صورت تکرار جرم تعطیلی موقت شخص حقوقی از یک تا پنج سال.

ب) چنانچه حداکثر مجازات حبس آن جرم بیش از پنج سال حبس باشد، تعطیلی موقت شخص حقوقی از یک تا سه سال و در صورت تکرار جرم، شخص حقوقی منحل خواهد شد.

تبصره - مدیر شخص حقوقی که طبق بند «ب» این ماده منحل می‌شود، تا سه سال حق تأسیس یا نمایندگی یا تصمیم‌گیری یا نظارت بر شخص حقوقی دیگری را نخواهد داشت. « کمی تأمل در این ماده نشان می‌دهد که مجازات‌های تعیین شده برای اشخاص حقوقی به مراتب سنگین‌تر از اشخاص حقیقی است و یا حداقل در خصوص سرقت‌های رایانه‌ای و اینترنتی این‌گونه می‌باشد، زیرا در ابتدای این ماده آمده است که شخص حقوقی مرتکب جرایم رایانه‌ای را با توجه به شرایط و اوضاع و احوال جرم ارتكابی، میزان درآمد و نتایج حاصله از ارتكاب جرم، به سه تا شش برابر حداکثر جزای نقدی جرم ارتكابی محکوم می‌نماید که با توجه به مجازات‌های تعیین شده در ماده

۱۲ این قانون، دارای شدت بیشتری می‌باشد. مسأله‌ای که در اجرای این ماده با آن مواجه هستیم، عدم وجود یک نظام مدیریتی واحد در ثبت شرکت‌ها و مؤسسات تجاری می‌باشد که بخش قابل توجهی از مخاطبین این ماده را تشکیل می‌دهند. در حال حاضر اشخاص حقوقی که به حکم دادگاه مشمول تعطیلی موقت و یا انحلال می‌باشند، قادرند با ثبت یک شرکت جدید، تحت یک نام جدید و حتی در همان مکان قبلی به فعالیت‌های خود ادامه داده و عملاً قانون را دور بزنند. این امر در رابطه با اشخاص حقیقی ذکر شده در تبصره این ماده، یعنی مدیران شخص حقوقی نیز صادق است. در مواردی دیده شده که با یک جابه‌جایی ساده در اعضای مؤسس، هیأت مدیره و یا مدیرعامل، اشخاص حقیقی و حقوقی در همان منطقه قبلی، فعالیت‌های خود را از سر گرفته‌اند. لذا به نظر می‌رسد اجرای صحیح این ماده منوط به اصلاح ساختار و طراحی و پیاده‌سازی نظام یک‌پارچه مدیریت و نظارت بر شرکت‌ها و مؤسسات تجاری مستقر در سازمان ثبت اسناد و املاک کشور می‌باشد (الهی‌منش، ۱۳۹۱، ص ۱۲۲) تا جلوی ارتکاب جرایم اینترنتی توسط اشخاص حقوقی هرچه بیشتر و بهتر گرفته شود.

مجازات‌های تکمیلی و تبعی

بند «الف» ماده ۲۰ قانون جرایم رایانه‌ای را می‌توان مجازات تکمیلی و تبعی اشخاص حقوقی در سرقت‌های اینترنتی دانست، زیرا علاوه بر سه تا شش برابر حداکثر جزای نقدی جرم ارتكابی، تعطیلی موقت شخص حقوقی از یک تا نه ماه و در صورت تکرار جرم، تعطیلی موقت شخص حقوقی از یک تا پنج سال را برای اشخاص حقوقی مرتکب جرایم اینترنتی قرار می‌دهد، مشروط بر این که مجازات حبس آن جرم در مجازات اصلی، تا پنج سال باشد. با توجه به این که در ماده ۱۲ قانون جرایم رایانه‌ای، برای سرقت‌های اینترنتی حداکثر حبس یک سال در نظر گرفته شده است، اشخاص حقوقی مرتکب سرقت اینترنتی، در صورتی به عنوان مجازات تکمیلی و تبعی مشمول بند «الف» ماده ۲۰ این قانون خواهند شد که مطابق بخش دوم ماده ۱۲ قانون مذکور، عین داده‌ها در اختیار صاحب آن نباشد، زیرا اگر عین داده‌ها در اختیار صاحب آن‌ها باشد، سارق فقط به جزای نقدی از یک میلیون ریال تا بیست میلیون ریال محکوم خواهد شد. پس اگر شخص

حقوقی مرتکب سرقت اینترنتی، این سرقت را با روش نسخه برداری، به گونه‌ای انجام دهد که اصل داده‌ها در اختیار مالک اصلی باقی بماند، مشمول مجازات تکمیلی و تبعی بیان شده در بند «الف» ماده ۲۰ قانون جرایم رایانه‌ای نخواهد شد. همچنین مطابق ماده ۲۳ قانون مجازات اسلامی، دادگاه می‌تواند مدیر شخص حقوقی یا کارمند تحت نظارت وی را به مجازات‌های تکمیلی و تبعی دیگر مانند محرومیت از حقوق اجتماعی، ممنوعیت از اقامت در نقطه یا نقاط معین و یا اقامت اجباری در محل معین محکوم کند، زیرا همان‌گونه که بیان شد سرقت‌های اینترنتی در صورتی که دارای تمام شرایط اجرای حد نباشند و یا اجرای حد را در خصوص آن‌ها جاری ندانیم، جزء جرایم دارای مجازات تعزیری می‌باشند و لذا می‌توان حکم ماده ۱۹ قانون مجازات اسلامی را در خصوص مرتکبین آن اجرا نمود.

نتیجه

از مجموع آن چه که گفته شد، مشاهده می‌شود که شخص حقیقی اگر مرتکب سرقت اینترنتی بشود، حداکثر به هر دو مجازات جزای نقدی و حبس محکوم می‌شود و آن هم در صورتی است که عین داده‌ها در اختیار مالک اصلی نبوده و جرم دارای کیفیات مشدده باشد. ولی شخص حقوقی در صورتی که مرتکب این جرم شود، هم به جزای نقدی و هم به تعطیلی یا انحلال محکوم خواهد شد، بدین صورت که در صورت باقی‌بودن عین داده‌ها در اختیار مالک اصلی، فقط شخص حقوقی به سه تا شش برابر حداکثر جزای نقدی که معادل شصت میلیون ریال تا یکصد و هشتاد میلیون ریال می‌شود، محکوم خواهد شد و در صورتی که سارق اقدام به انتقال داده‌ها کرده باشد، به گونه‌ای که اصل آن‌ها در اختیار مالک اصلی نباشد، هم به مجازات نقدی مذکور و هم به تعطیلی موقت از یک تا نه ماه محکوم خواهد شد و در صورت تکرار سرقت، شخص حقوقی به تعطیلی موقت از یک تا پنج سال محکوم خواهد شد. همچنین شرایط تحقق مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را می‌توان بدین شرح دسته‌بندی نمود: ۱. نوع جرم ارتكابی رایانه‌ای باشد؛ ۲. مرتکب جرم، مدیر یا کارمند شخص حقوقی و یا کسی باشد که با دستور مدیر شخص حقوقی مرتکب جرم شده باشد و یا این که تمام یا بخشی از فعالیت شخص حقوقی به ارتکاب جرم

اختصاص یافته باشد؛ ۳. جرم به نام شخص حقوقی ارتکاب یابد؛ ۴. جرم در راستای منافع مادی یا معنوی شخص حقوقی ارتکاب یابد؛ ۵. جرم ارتكابی عمومی باشد. لذا می‌توان چنین نتیجه گرفت که در سرقت‌های اینترنتی امکان تحقق جرم توسط هر دوی اشخاص حقیقی و حقوقی وجود داشته و تنها شخص حقیقی مباشر در این جرم نمی‌باشد. به علاوه مجازات‌های در نظر گرفته شده برای اشخاص حقوقی که مرتکب سرقت اینترنتی می‌شوند به مراتب شدیدتر از مجازات‌های در نظر گرفته شده برای اشخاص حقیقی مرتکب این جرم می‌باشد.

منابع و مأخذ

قرآن مجید

۱. اردبیلی، محمد علی (۱۳۸۱)، حقوق جزای عمومی، تهران: میزان.
۲. الهی منش، محمد رضا و سدره نشین، ابوالفضل (۱۳۹۱)، محشای قانون جرایم رایانه ای، مجلد، تهران. چاپ دوم.
۳. باستانی، برومند، (۱۳۸۳)، جرائم کامپیوتری و اینترنتی جلوه ای نوین از بزهکاری، بهنامی، تهران، چاپ اول.
۴. بشیری، عباس و رحیم پور، مریم (۱۳۹۰)، اسرار تجاری الکترونیکی کاربردی در قانون تجارت الکترونیک ایران، جاودانه، تهران، چاپ اول.
۵. پاکزاد، بتول (۱۳۷۵)، جرایم رایانه ای، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
۶. جرایم اینترنتی و سرقت از بانک ها، مجله بانک و اقتصاد، اسفندماه، ۱۳۸۲، شماره ۴۳.
۷. جلالی فراهانی، امیرحسین (۱۳۸۵)، صلاحیت کیفری در فضای سایبر، مجله فقه و حقوق، سال سوم، زمستان، شماره ۱۱.
۸. حاجی ده‌آبادی، احمد و سلیمی، احسان (۱۳۹۳)، اصول جرم انگاری در فضای سایبر (با رویکردی انتقادی به قانون جرایم رایانه ای)، فصلنامه مجلس و راهبرد، سال بیست و یکم، زمستان، شماره ۸۰.
۹. حبیب‌زاده، محمد جعفر، (۱۳۸۹)، سرقت در حقوق کیفری ایران، دادگستر، تهران، چاپ دوم.
۱۰. حسینی سیرت، سید ابوالفضل، (۱۳۹۰)، حقوق تجارت الکترونیکی، ائمه (ع)، قم، چاپ اول.
۱۱. حیدری، علی‌مراد، (۱۳۹۰)، شناخت جرایم رایانه ای از منظر اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی، مجله فقه و حقوق ارتباطات، پاییز و زمستان، شماره اول.
۱۲. خلیلی، حمزه، (۱۳۹۰)، چگونگی مجازات سرقت، ابتکار دانش، قم، چاپ اول.
۱۳. دهقان، حمید، (۱۳۷۹)، بررسی قانون سرقت: جرم‌شناسی سرقت و مطالعه تطبیقی آن در فقه

- و قوانین موضوعه، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، قم، چاپ اول.
۱۴. زیبر، اولریش، (۱۳۹۰)، جرایم رایانه‌ای، ترجمه محمد علی نوری و...، گنج دانش، تهران.
۱۵. ساکی، محمد رضا، (۱۳۸۹)، حقوق کیفری اقتصادی، جنگل، تهران، چاپ دوم.
۱۶. شاهمرادی، خیرالله، (۱۳۹۱)، بررسی جرم سرقت رایانه‌ای و تطبیق آن با سرقت سنتی در نظام حقوقی ایران، دانشگاه قم، مرکز آموزش الکترونیکی.
۱۷. شیرزاد، کامران، (۱۳۸۸)، جرایم رایانه‌ای از منظر حقوق جزای ایران و حقوق بین‌الملل، بهینه، تهران، چاپ اول.
۱۸. صبری، نور محمد، (۱۳۷۸)، جرم سرقت در حقوق کیفری ایران و اسلام، ققنوس، تهران.
۱۹. صفار، محمد جواد (۱۳۹۰)، شخصیت حقوقی، تهران: بهنامی.
۲۰. طارمی، محمد حسین، (۱۳۸۷)، طبقه بندی و آسیب شناسی جرایم رایانه‌ای، نشریه پگاه حوزه، ۲۲ تیرماه، شماره ۲۳۵.
۲۱. عالی‌پور، حسن، (۱۳۹۲)، حقوق کیفری فناوری اطلاعات (جرایم رایانه‌ای)، خرسندی، تهران، چاپ دوم.
۲۲. عباسی، فریده، (۱۳۸۹)، ردپای جرم در فضای مجازی اطلاعات، بهمن ماه، شماره ۲۴۹۵۴.
۲۳. فرج‌اللهی، رضا، (۱۳۸۸)، مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در حقوق فرانسه، تهران: میزان.
۲۴. فضلی، مهدی، (۱۳۹۱)، مسئولیت کیفری در فضای سایبر، خرسندی، تهران، چاپ اول.
۲۵. گلدوزیان، ایرج، (۱۳۸۴)، بایسته‌های حقوق جزای عمومی، میزان، تهران، چاپ دوازدهم.
۲۶. محسنی، مرتضی، (۱۳۸۲)، دوره حقوق جزای عمومی، تهران: گنج‌دانش.
۲۷. محقق‌داماد، مصطفی، (۱۳۷۹)، قواعد فقه (بخش جزایی)، مرکز نشر علوم اسلامی، تهران.
۲۸. محمد پور، نازنین، (۱۳۹۰)، امنیت در فضای مجازی، روزنامه رسالت، بهمن ماه.
۲۹. مسکنی، زهره، (۱۳۸۲)، بررسی پدیده جرایم اینترنتی در ایران و جهان: این جرایم نوپای بین‌المللی، مجله اصلاح و تربیت، اسفندماه، شماره ۲۴.
۳۰. منسفیلد، ریچارد، (۱۳۸۹)، هکر (نفوذگر)، ترجمه حمید اسحاق بیگی، انتشارات سهادانش،

تهران، چاپ سوم.

۳۱. موسوی، روح‌الله و قربانی، حبیب، (۱۳۸۹)، سرقت‌های اینترنتی: عدالت در حد است یا تعزیر، مجموعه مقالات اولین همایش ملی فقه و مسائل مستحدثه (نوظهور)، مرکز انتشارات

توسعه علوم، ساری.

۳۲. مهدوی‌مقدم، محمد، (۱۳۸۹)، بررسی فقهی و حقوقی جرائم اینترنتی، دانشگاه پیام‌نور،

دانشکده الهیات و علوم اسلامی، تهران.

۳۳. میرمحمد صادقی، حسین، (۱۳۸۲)، جرایم علیه اموال و مالکیت، میزان، تهران، چاپ یازدهم.

۳۴. ندیمی، حسین، تعقیب مجرمان در دنیای مجازی، روزنامه همشهری، ضمیمه ۵۳.

۳۵. نورزاد، مجتبی، (۱۳۸۹)، جرایم اقتصادی در حقوق کیفری ایران، جنگل، جاودانه، تهران.

۳۶. هدایتی، علیرضا و مجید فر، فرشید، (۱۳۸۶)، سیستم‌های نفوذ: اصول و کاربردها، ژرف،

تهران.